

TOKAJ, A KIVÁLTSÁGOLT KAMARAI MEZŐVÁROS ÉS HEGYALJA AVAGY TOKAJ–HEGYALJA

BENCSIK JÁNOS

Fél évszázada még a városháza tanácskozótermét díszítette az az *olajfestmény*, melynek témája Tokaj tájképként ábrázolt *címerrajza*.¹ Az alkotást egy helybeli autodidakta festő, feltehetően a századfordulón festette. A képet félkörben felirat fogja körül: KIVÁLTSÁGOS TISZA–TOKAJ VÁROS CÍMERE 1707-ből. Témája pedig Tokaj címerének biblikus értelmezése, jelesül Mózes vizet fakaszt abból a sziklából, melynek tetején „keresztben függő kígyó” látható.²

Tokaj geográfiai helyzeténél, ebből eredően gazdasági szerepkörénél fogva fontos település, a hazai városalakulatok második vonulatához, a *mezővárosok* (oppidum) köréhez tartozott.³ Az 1476 óta a mezővárosok között számon tartott Tokaj valószínű, hogy akkori földesurainak, a *Szapolyaiaknak* köszönhette közjogi felemelkedését.⁴

Az Árpádok és utódaik alatt (és később is folyamatosan) fontos tiszai átkelőhely (*Kőrén*)⁵ volta, majd sóforgalmazó, sóelosztó szerepköre, a török hódoltság korában királyi vára révén hadászati jelentősége tette mind fontosabbá településünket. Diósgyőr–tokaji *váruradalom* tengelyében fontos gazdasági, igazgatási, sőt katonai szervezőerőt képviselt. Az előzőekhez társult, ezeket erősítette fel a hegyaljai szőlőművelés mind határozottabban érvényesülő gazdasági-társadalmi hatása.⁶

Tokaj előnyös helyzeténél fogva vonzotta a korban szokásos, különböző szerepköröket. Különösen a 16. század elejétől, amikor a külső és belső katonai események okán a *változásokat tekinthetjük állandónak*. Innen, hogy különböző okok együtthatása folytán *privilegiumokhoz* (kiváltságokhoz), *libertasokhoz* (szabadalmakhoz) jutott Tokaj.

Tény azonban, hogy az alaphelyzet településünk esetében (is) a *mezővárosi közjogi státusz* volt. Mit jelentett általában a mezővárosi jogállás, melyhez viszonyítva kiváltságokhoz, különböző szabadalmakhoz jutott Tokaj?⁷

A történettudomány számos alkalommal foglalkozott a *mezőváros* gondos körülhatárolásával, különösen, ha el kellett különíteni a mezővárost a *királyi várostól* (civitas). A kutatás mai álláspontja szerint azt hangsúlyozhatjuk, hogy a mezővárosi

1 Az említett olajkép a Tokaji Múzeum tulajdonában van. Közölve: *Bencsik János*: A város pecséttrajza, a város címere. In: *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj, várostörténeti tanulmányok. Tokaj, 1995. II. 127. Egy hasonló festett címerkép van a „Hétszőlő” RT. dísztermében is.

2 *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj II. 117–123. Továbbiakban: Tokaj I–II.

3 *Orosz István*: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon. In: *Orosz István*: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 1995. 3–15.

4 *Papp Klára*: Tokaj birtokosai és a birtoklás története a mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharcig. In: Tokaj, I–II.

5 *Németh Péter*: Királyok, ispánok, jobbágyok. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Folklor és etnográfia, 48. 73–82.

6 *Balassa Iván*: Tokaj-Hegyalja szőlője és bora, Tokaj, 1991.

7 *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: *Orosz I.*, i. m. 34.

kiváltságnak három tartópillére volt,⁸ éspedig (1) a vásártartás joga, (2) a földesúri adózás előnyösebb volta, (3) végül a közösség (a város) irányításában több-kevesebb autonómia. Ez utóbbi a település jogi személy jellegét hangsúlyozhatja, amikor is a városi autonómia a település közös vagyonában, közös pénzkezelésben, (általában pedig) a közösségeként való működésében testesült meg.

A város (itt a mezőváros) mindennapos, felelősségteljes tevékenységében létezett, e sokirányú munkában testesült meg; mezővárosként (közösség!) működött, a földesuraság hatalma avagy gyámkodásától független, illetve alig függő helyzetében. Ha a város vezetőtestületének (magisztratus) irányítása, miként a 18. század elejétől Tokajban is, a köznemesség kezében volt, akkor jobban érvényesült az úr–paraszt, a nemes–jobbágy ellentét, s az ebből fakadó társadalmi feszültségek. S ha már a város működéséről szóltunk, utalnunk kell a testületet jelképező pecsétre (sigillum communitalis civium), e pecsét használatára, a pecséthasználata jogára.⁹ A pecséthasználata a városi (a mezővárosi) lét egyik (nem lényegtelen) külső jele és bizonyítéka volt.

Az csak természetes, hogy Tokaj városkénti működése a 15. század utolsó negyedétől fokozatosan erősödött, s mint mezőváros ennek megfelelően alakult a közösség élete, a termelése, a társadalma; melyet aztán forrásaink gazdagsága révén egyre jobban megismerhetünk. A földesuraságok cserélődése is arra készíthette a települést (mindezekelőtt vezetőtestületét), hogy ne csak kifogástalanul megőrizze státuszát, hanem mind befelé, mind kifelé jól működtesse a várost (a komunitást).

Abból a tényből, miszerint Tokaj első (ismert) pecsétnyomóját 1594-ben vésette, arra következtethetünk, hogy a megszerveződés és a megerősödés a 16. század közepére tehető. Ekkorra a város lakossága kálvinistává lett, s borkivitele már számottevő lehetett.¹⁰ A protestantizmus progresszivitása bizonyára csak segítette e folyamatot.

Ha településünk városi életét tanulmányozni akarjuk, akkor a 16. század közepével kell azt kezdenünk. Miközben időben előre haladunk, egyre plasztikusabban bontakozik ki az a mezővárosi működés, mely Tokaj életét nemcsak megalapozta, hanem az egymást követő évszázadok során, ha olykor visszaesésekkel is, végül is mind jelentősebb vásártartó településsé fejlesztette. Ebben kiváltképpen földrajzi helyzete volt meghatározó.¹¹

I. Évente hat országos vásárt tarthatott Tokaj.¹² Természetesen gazdaggá az Alföld illetve Erdély irányából érkező mezőgazdasági termékek felhozatala tette Tokaj vásárait. Anélkül, hogy itt a vásárok jelentőségét, szerepét elemeznénk, csupán utalunk arra, hogy a bőséges és sokszínű árukinálat révén lettek híressé a tokaji sokadalmak. Ezek mellett a heti piacok is jelentős forgalmat bonyolítottak.¹³

8 Orosz I., i. m. 60.

9 Uo. 6.

10 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945. Bp. 1985. 41.

11 Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988.; Bácskai Vera–Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. 49. Tokaj sorrendben a 109. helyen állott, népessége 2713 fő, 40 falut vonzott, ennek népessége 79 902 fő.

12 Cserbák András: Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeumban. Bp. 1988. március 25. (gyümmölcslő boldogasszony), június 24. Kereszteli Szent János (meggyérő), július 26. (Anna-napi), szeptember 27. (Máté-nap, dióverő), október 26. (Demeter-napi), december 21. (Tamás-napi).

13 Bencsik János: A híres tokaji piacok. In: Széphalom II. (szerk.: Kovács Dániel) 175–187.; Hőgye István: Hegyaljai városok, piacok 1711–1848. Borsod m. Levélt. Évk. II. 1981. 83.

2. A földesuraság számára fizetendő adó (és szolgáltatások) tételes voltáról (is) már a 16. század közepe tájáról vannak adataink. Az 1561-es *urbárium* tanúsága szerint „Vallják [...] az polgárok, hogy Némethi Ferenc és Seredy Benedek *Szent Márton adaját* vött rajtok húsz forintot.¹⁴ Annak előtte pedig ő előttök valók vöttek tizenkét forintot Szikszay Imre idejében...” Következő forrásunkból (az 1573-as *urbárium*ból) megtudhatjuk: „...annak előtte rendeltetett szokások és törvények szerént közönségesen a földesuroknak adtanak minden esztendőben *Szent Márton adaját* húsz magyar forintot”.¹⁵ Az 1610-es „törvénykönyv” azonban erről a tételes adónemről nem tesz említést.¹⁶ A következő század közepén (1650 táján) a „tokajiak 400 forint summára váltották át korábbi robot terhüket”. Egy évszázaddal később a tarcali uradalmi prefektussal, Kéghly Leopolddal (miután az kierőszakolta a város előljáróságától egy új *kontraktus* aláírását) kötött újabb „egyezség” értelmében 1758-tól már 700 rajnai forintot váltották meg évi robot beli terhüket.¹⁷

3. A városi élet, a közösség egésze gazdasági tevékenységének (stb.) szervezésében, irányításában gyakorolt *autonómia* jellemezte a városi kiváltságot. Tokaj legkorábbi ránk maradt, az 1610-es törvénykönyve külön fejezetet szentelt a „Bírótelben és tanácsnak helyére való állatásában való törvény és rendtartás”-nak.¹⁸ Eszerint a város élén *bíró* és két *szolgabíró* (társ) állott. Szóhasználatukból az tűnik ki, hogy a *bíró* illetve *főbíró* azonos fogalmat takart. A tanácsot fele-fele arányban a régi és új tagokból a *főbíró állította*. Úgy tűnik, hogy eközben a földesuraságnak nem lehetett beleszólási joga. Miközben évtizedek múltak el, Tokaj életében meghatározó változások zajlottak le. Mindenekelőtt megszűnt a török hódoltság, majd a kuruc–labanc háborúknak is vége szakadt, mely a nagy múltú *Rákóczi-család* fiának, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek is a bukását, majd száműzetését hozta. Úgy értékelhetjük, hogy Tokaj hadászati szerepe ezek eredményeként csökkent, majd várának lerombolásával (1705) minimálisra zsugorodott. Tokaj aztán a konfiskált Rákóczi-birtokok sorsában osztozván, földesura a király lett, kezelése pedig átment a *Szepesi Kamara* kezébe. E változás egyik következménye az lett, hogy a kamara (illetve képviselőtükből mindenkori tisztjeik) mind határozottabban belevaatoztak mezővárosunk életébe (is).

Látványos akciók következtek. A tisztújításban (is) más metóduat követtek Tokajban.¹⁹ Az egykorú forrásunk így örököttette meg: „Tiszt választássa véghett [...] egyben gyűlvén, következőndő Tiszt választássa vagy is *épitő széke* tartattván ezen Privilegizált Tisza Thokay Várossának. Dominális Udvarbíró N(emze)tes V(itéz)lő Kovacsics Ferencz, Harminczados Pallugyai Jóseph, Posta Mester Hoffman Suster Joseph Urak eő k(egye)lmek úgy más több Uri Convocatusok (összehivottak) és a Város népének nagyobb jelenlétével.” Először is az „Óh *Kapitány* N(emze)tes Pataky János Ur, *Feő Bíró* N(emze)tes Lippay János, *Exactor* Leviczky János, *Notárius* Fekete Gáspár Urak az egész nemes és Be(csület)tes *Tanáccsal* egyetemben Viselt hivatalbeli szolgálattokrol (el is) búcsúztak.” [...] Majd „*candidáltattak* a T(ekinte)tes N(eme)s *Kamara által* ... *kapitányság beli hivatalra* N(emze)tes Pataky János *emeritus* (kiszolgált személy) ...

14 *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Tokaj 1561-es *urbárium*. Bp. 1990.

15 *Németh G.*, i. m. Tokaj 1573-as *urbárium*a.

16 Tokaj mezőváros törvényei. In: Az Tokaj városnak eleitől fogván... (törvénykönyv) 1610. 1987.

17 *Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: *Orosz I.*, 1995. 128.

18 Tokaj város törvénykönyve, i. m. 1610.

19 Zemplén megye Levéltár (ZmL.) Tokaj iratok, Invesztigatio, 1772.

N(emes Hitsch Antal, Hlinczyk Gáspár és Jámbor János [...] kik közül a város ord. Kapitányává választott N(emes Hitsch Antal Ur”. „Bíróság beli hivatalra Gróff János úr, exactor(r)á Jámbor János, Nótárius(á) Fekete Gáspár. Tanácsbeli B(etsülletes) személyek N. Lippay János, Gyüre János. Jablonczay János, Leviczky János, Hlinczyk Szentmarjay Gáspár, Túróczy Józseph, Bodnár István, Perger Kristóff, Meleg András urak.” Összesen 9 fő alkotta a város tanácsát.

E hosszú idézetből kihüvelyezhető tanulságok egyike: a földesuraságnak (vagy képviselőjének) ajánlási, indítványozási joga volt, másika: akkor a város mindkét vezető hivatalbeli férfit (a kapitány, a főbíró) nemes ember volt. E tényre, mint meghatározó gyakorlatra még évtizedek múlva is hivatkoztak a tokajiak.²⁰ „Az akkori Tokay Privilegiált Communatis Tanács igazán Betsülletes Nemes Tanácsának (tartatott), mert akkor nagyobb részént Hadnagyával nemesekből állott, most pedig (1825) tizenkét nemtelekből és egy nemesből áll.” Éppen ekkor zajlott a tokaji kismanesség pereskedése, amikor a magisztrátust *paraszttanácsként* jellemezték, s panaszkodtak: „...a Helybeli tanács beli Urak Privilegiáumaikból messze el térvén, sokképpen éreztetik velünk (ti. a kismanességgel) elnyomásbeli planumjaikat (jellegük) midőn nem olyanok, mit Titus kíván előljáróktól.” A jelen pereskedés eredményétől alig függhetett a későbbiekben is a város előljáróságának társadalmi összetétele. Annak lehetünk tanúi, hogy a *magisztrátus* (és az előljárók) tagjai között számottevő többségben maradtak az iparosok, s a kereskedők. Sőt visszatekintve a 18. század derekán élt gyakorlatra, amikor (pl.) Nemes Novak (alias Üveges) Ádám főbíró mesterember volt kapitány, megállapíthatjuk, hogy a nemesi előjogok keveredtek a város vezetőinek hivatali jogállásukkal.

Ez volt tehát a mezőváros, az az alaphelyzet, melyre különböző korokban, más és más rendeltetésű privilegiumok (kiváltságok) és libertások (szabadalmak) rakód(hat)tak, melyhez társulhattak, s további előnyt biztosítottak a városnak, a magisztrátusnak, s nem egyszer a közösségnek, a kommunitas egészének is.

Akkortájt (16. század), amikor Hegyalján a minőségi szőlő- és bortermelés teret hódított, e települések számos *oltalomlevelet* nyertek földesuraiktól, mindenekelőtt a Habsburg királyoktól és az erdélyi fejedelmektől, illetve nagy hatalmú (többször országos méltóságokat viselő) földesuraiktól.²¹

A korai kiváltságoknak mind tartalmáról, mind annak keletkezésének idejéről keveset tudunk. Miksa főherceg 1598-ban kelt diplomájában csak annyit említ, hogy „a tokajiak régi kiváltságait megerősíti”.²² Ennek alapján a kiváltságok megléte a biztos, de hogy melyek legyenek azok, ezen levélből nem derül ki. E kiváltságok eredete sem mindig vezethető vissza a király személyére, vele többnyire megerősítették a más úton módon szerzett jogaikat, pontosabban kiváltságaikat, szabadalmaikat. E gyakorlat jó példája az, amikor Miksa 1598. március 10-én kelt (már hivatkozott) adománylevelében foglaltakat még az év augusztus 19-én Rudolf császárral megerősítették.²³

20 ZmL. Tokaj, iratok, 1750.

21 *Bencsik János*: Tisza–Tokaj kiváltságolt városi társadalma a királyi kamara főhatósága idején (1715-től). 271. In: *Bencsik János*: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században. Miskolc–Tokaj, 1993. A szemléletmód illusztrálására jó példa a tarcaliak esete: *Babócsay I.*, i. m. 11. „...a mint a’ régi urbáriumokból is megtetszik, hogy ezen Tarczal városra Tokajnak épülése után azon várhoz kiváltképpen való örökös jószágul applicaltott [...] Noha a’ várost elejénte mint paraszti ’s polgári renden való emberek lakták, mindazonáltal az önn magok’ municipalis saját törvényeikkel s mind ez ideig fenn tartott dicséretes consvetudiojikkal igazgatva kezdetektől fogva *Privilegiális Mező-Városnak* tartatott; mint ennek igazságát a’ régi szent királyoknak és boldog emlékezetű Imperátoroknak Donációjikkal s Privilegiumaikkal meg erősített leveleik bizonyítják.”

22 ZmL. Tokaj, iratok, 1596.

23 Uo. 1596.

A kiváltságokról általánosságban elmondhatjuk, hogy Tokaj esetében azok változók, sokirányúak voltak.

Bethlen Gábor fejedelem 1626-os levelében így rendelkezett:²⁴ „...ha valaki Tokaj városába eladásra szemesterményt hoz, azt három napig szabadon árulhatja, azután pedig köteles magtárba adni, de a városból ki nem viheti. [...] *akármennyi terményt* (gabonaféléket), ti. búzát, rozsot, árpát, zabot, kölest, lencsét, borsót, babot, puhított kenderet és más föld termését”. Egy 1629-ben Fogarason kelt levele a következőket tartalmazza: „Thokaj városunkban lakó hiveinkre kedvek és akaratiok ellen senki *reaiok szállani*, eöket pénz nélkül való gazdálkodásra, *posta ló és szekér adásra* [...] valakinél is ne erőltesse.”²⁵ Ugyane témában Rákóczi György fejedelem már pontosabban rendelkezett (1644. április 8.): „Tokaj város csak udvari szolgálai és Czimeres postánk részére köteles *postalovat* adni.” Néhány nap múlva ehhez mintegy kiegészítésül elrendeli: „Tokaj városát felmenti a beszállásolás és fuvarozás terhe alól.”²⁶

Tudunk arról, hogy mind Sárospatak, Tarcál és Tokaj és más hegyaljai város is emlegette még a 18. században is a *pallosjogot*.²⁷ Noha ekkorra már ennek gyakorlására nemigen akadt példa. Sajátos kiváltságnak tekintették a hegyaljai oppidumok lakói az *aszú szőlőszemek dézsmamentességét*.²⁸ Úgy vélekedtek, hogy ebben a szakértelmet és az iparkodást honorálta a földesúr. A tokajiak számára *vámmentességet* biztosítottak mind a réven, mind a hídon. Az 1610-es törvénykönyvben a következőket írják ezzel kapcsolatban: „Hanem mikor az Tisza által volt hidalva, annak felépítésében és csinálásában segítséggel voltunk, ha hertelen való segítség kívántatott. Hasonlóképpen az felbontásában és szedésében, mivelhogy mi is járjuk a hidat *minden fizetés nélkül*. [...] mikor elszakadott vagy éjjel vagy nappal szorgalmatosan rajta voltunk és helyére segítettük állatni, mivelhogy mi semmi *réhpénzzel nem tartoztunk*.”²⁹ E vámmentességet a későbbiekben élvezik. Így az 1772-es vizsgálat szerint is: „A város lakossainak a Hidason és Hidon minden *pénzfizetés nélkül* által járni (szabad), akár mit maga szükséges hasznára béhozni, ehhez járul maga mesterségének folytatása is [...] terhes szekerek kivévén csupán *questus* (kereskedés) fejében czélzott menetelét. [...] Nem tudja (a főbíró) mikor kezdték öket újra vámolni, portoriumot (hídpénz) adatni.”³⁰

A továbbiakban éppen a jelzett tanúvallomásra hagyatkozván azokat a kiváltságokat soroljuk fel, melyek élvezésétől megfosztotta a földesuraság Tokaj közösségét.³¹ „A város *egész esztendő alatt szabad korcsmát* tarhasson [...] mindaddig míg a prefectus [...] az Város Korcsmáján(!) lévő czégért [...] kardjával le nem vágta [...] s keményen (a főbíróra) parancsolván, hogy többé korcsmát ne merészljen árulni.”

A város a *halászat jogában* is csorbulást szenvedett. Elsőbben „a Vártúl fogvást mind alá a Város határának külső széléig” szabad volt halászni. A nevezett prefectus ezt is megváltoztatta, s ettől kezdve „csak horoggal sem szabad halászni” – panaszták a tokajiak. A város communitásának pedig a „vártul a sóházig” volt szabad a *maga számára* halásztatni. Ezzel a halászvíz tényleges hosszát rövidítették meg. Ehhez hasonló

24 Uo. 1626.

25 Uo. 1629.

26 Uo. 1644.

27 *Orosz István*: Földesúri támadások... i. m. 129.

28 *Orosz I.*, i. m. uo 129.; ZmL. Tokaj, iratok, investigatio, 1772.

29 Tokaj város törvénykönyve, 1610.

30 ZmL. Tokaj, iratok, investigatio, 1772.

31 *Bencsik János*: Az 1755-ös földesúri erőszak a tokaji paraszttal szemben, s annak eredménye.

Észak-Mo. 1989. márc. 4.

méltánytalanság, sérelem érte Tokaj közösségét a *bordézma* kiadása terén is. A megkérdezett tanú vallja (1772): „...világosan tartya s nem mást mind *Decimát* nevez, úgy is volt Emberek emlékezetén felül is a praxis, mégis a Tekintetes Dominium most már a *Bort hetedén dézsmálja* [...] de már [...] az *Aszszu szőlőt* is mostmár Dézma alá vette és *Hetedén szemül Dézsmállya*.” Ehhez hasonló kedvezőtlen korlátozást vezettek be a 18. század közepe táján a piaci életben is.³² Tiltották a kofaasszonyoknak a gyertyával, szappannal (etc.) való kereskedést. Egyedül a szalonnaárúsítást engedélyezték, és pedig Szt. Mihály és Szt. Katalin nap közötti 2 hónap leforgása alatt. Mindezt azért, mert az uradalomtól a görög kereskedők árendálták a keresett árucikkek piaci forgalmazását. Panaszukban a tokajiai érvelése rendkívül szemléletes volt, érdemes idéznünk: „...de még a szegény munkára jövő-járó emberek is elidegeníttetnek (ennek) okáért, mert még a kuffantók szalonnácskát árultak, a' szegény messze földről származott kapás egy-két poltúrán szalonnát kaphatott magának s munkájához láthatott, s örömet jött azon munkára, de most már mézszárszékben font számra veheti...”

Ha összevetnénk Tokaj és a tokajiai gazdasági tevékenységében, mindennapos életében lévő sajátosságokat, csupán csak a Tokaji Uradalom jobbágyfalvai (pl. Tiszaladány vagy Tímár) népének mindennapos életével, bizonyára más, az előbbieket előnyére szolgáló különbségeket fedezhetnénk fel.

E fentebbi megállapítással az általunk vizsgálatra kitett témakör első része le is zárható. A továbbiakban az érdekel bennünket, hogy a *szőlő- és bortermelésről elhíresült Hegyaljának miért lehetett névadó települése Tokaj?* Hogyan és mikor alakulhatott ki a Tokaj-Hegyalja nevezet? Amiként arról már 1750 táján Debreceni Ember András így fogalmazott: „Ezen Hegyaljának Tokaj az Czimere”.³³

Hegyalja nevezettel illették azt a vidéket, ahol a hegy, a hegység az alacsonyabb térszíni tájjal, a síkvidékkel találkozik. Ezek többször a hegységről kapták nevüket. A történelmi Magyarország területén több *Hegyalját* különböztettek meg. Így volt (s van) *Bükkalja*, *Mátraalja*, *Kemenes-alja* vagy *Világos(i) Hegyalja*. E tájak általában jól megtermik a szőlőt és a gyümölcsöt. Esetünkben is *Hegyaljaként* emlegették azt a kiváló szőlő- és bortermő régiót, melynek leírásával illetve történetével a jelen cikkben foglalkozunk, s melyet két és fél tucat település alkotott.

A századfordulóra általánosan használt *földrajzi név*, a *Tokaj-Hegyalja* kialakulása évszázados szemléletnek és termelői gyakorlatnak lett az eredménye.

Az kétségtelennek látszik, hogy mind a *Hegyalja*,³⁴ mind *Tokaj-Hegyalja* földrajzi fogalmak kiemelkedése és megszilárdulása e régió bortermelőinek piaci sikereivel kapcsolható össze. A 16. század közepére tehető minőségi változás, mely a hegyaljai bort minőségi terméké avatta, elsősorban az észak-európai régió országai körében megnyilvánuló minőségi bor iránti kereslettel függött össze. A *hegyaljai borexport* mindenekelőtt Lengyelország illetve Poroszország (stb.), később és kisebb mértékben pedig Oroszország felé irányult.

32 ZmL. Tokaj iratok, investigatio. 1772.

33 „Zemplén vármegyének kincstartó tárháza”. (szerk.: János István). Két hegyaljai verses história a XVIII–XIX. századból. Tokaj és Hegyalja X. Tokaj, 1993.

34 Balassa I., i. m.; *Babócsay Izsák*: Fata Tarcaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). Pest, 1817. Már „Hegyalját” ír, „Hegyalja dolgát” említi, vagy az egész „Hegyaljaiakkal” együtt írja... „a' Hegyaljai lakosokat” mondja.

E kort a hazai politikai és közállapotok ziláltsága jellemezte; a három részre szakadt ország északi részén a Habsburgok uralma alatti királyi Magyarország szerveződött. A nagyjából Pozsonytól Kassáig nyújtózkodó királyi országrész peremén, a török hódoltsággal és Erdéllyel határos régióban helyezkedett el Hegyalja. Ennek ellenére vagy éppen emiatt virágzott az észak felé irányuló hegyaljai borkereskedelem.

A borforgalmazás nem egységes gyakorlaton nyugodott; részt vettek benne az érdekeltek arisztokraták (pl. Rákóczi Zsigmond), a királyi országrész városainak polgárai, mindenekelőtt a *pentapolisz*³⁵ kereskedői, sőt lengyelországi kereskedők,³⁶ illetve a hazai görög, mindenekelőtt a hegyaljai kereskedők is. Az oroszországi forgalmazás csaknem kizárólag (legalábbis a 18. század második felében), a cár által szervezett *Borvásárló Bizottság* kezében volt.³⁷ Az ily módon *fedőnévvel* ellátott kozák alakulat zálogbirtokon termeltetett bort szállított Szentpétervárra. De a már említett felvidéki városok polgárai is hegyaljai birtokaikon (ma is őrzik e szőlőhegyek, e városok emlékét pl. Kassa, Lőcse) termelt borral kereskedtek külszói piacokon.

Mínél szélesebb társadalmi érdekeltségű lett a hegyaljai bortermelés, a hegyaljai borforgalmazás, annál inkább kiemelkedett régióink a többi bortermő táj közül. Azt kell hangsúlyoznunk, hogy tájegységünk esetében a *Hegyalja* megjelölés már a 18. század elején nemcsak kezd általánossá válni, hanem oly módon állandósul, hogy bárminő jelző (pl. Tokaj) nélkül is megáll; vagyis ha Hegyalját említene, akkor elsősorban (és csaknem kizárólag) a Zemplén vármegyei tájat, a „zempléni” Hegyalját értik alatta. Innen ered az a szemlélet, amely a 18–19. század fordulóját követő évtizedekben közreadott leírások és lexikonok szövegében tanulmányozható. Vegyük mindjárt a „Közhasznú Esmeretek Tára” szócikkét:³⁸ „Hegyallja. Így nevezetnek közönségesen a’ 4-5 nsz. mtföldnyire kiterjedett szőlőhegyek Zemplén vármegyében, mellyeken a’ külföld előtt is híres tokaji borok teremnek. Nem egyedül Tokaj hegyei értetnek tehát ezen nevezet alatt, hanem Tarczal, Tályá, Mád, Keresztúr, Zombor, Tólcsva, Erdő-Bénye, Liszka, Sáros-Patak, Szerencs, Monok, Olaszi, Toronya, Kis-Falud, Kövesd, Bári, Rátka sat. mezővárosok ’s faluk szőlőhegyei is.”

Amikor *Hegyalja* terméke révén ily módon híressé lett, s neve összeforrott a borral, más oldalról híres termékét is meg kellett jelölni. Azonban mielőtt a tájnak és termékének összekapcsolódását leírnánk, szólnunk kell arról, hogy térségünk megjelölése más okon is szerepet kapott. Arról már szoltunk, hogy a tokaji vár a 16–17. században fontos szerepet töltött be a kor katonatörténetében. Éspedig a kor gyakorlatának megfelelően a tokaji várhoz egy sor települést rendeltek. Nos egy 1638-as *decretumból* a következőket tudhatjuk meg:³⁹ „Mínthogy a karok és rendek arról értesülnek, hogy a tokaji várnak úgynevezett „Hegyalja” vidékén levő mezővárosokba és falukba bizonyos visszaéléseket hoztak be, mivel ugyanis a helybeli bírák valakit az ezen városok és fa-

35 Az ún. *pentapolisz* (öt város) Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben királyi városok. Összefoglalásuk ebben is, másban is (pl. reformáció) érvényesült.

36 *Bencsik János*: Lengyel diaszpórák Hegyalján a 18. század elejétől. In: *Katona Judit–Viga Gyula* (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, 1996. 335–347.; *Fehér József*: *Múzeumlapítási törekvések Sátoraljaújhelyen 1875–1987 között*. In: *HOM Évk. XXV–XXVI*. 436. „... az Ős-hegyen Tályá határában, az idei őszi kapálás alkalmával [...] réges régi cserépfákra bukkantak, mely színültig telt 661 db ezüst és 13 db arany pénzérmét tartalmazott. Az érmék 1668. évbéli veretűek, és az akkor uralkodott Kázmér lengyel király képét viselik, nyilvánvaló tanulságául annak, hogy tállyai nektárt vittek innen magukkal cserébe”.

37 *Tardy Lajos*: *A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798)*. Sárospatak, 1963.

38 *Közhasznú Esmeretek Tára*, Pest, 1833. VI. 162.

39 *Magyar Törvénytár*, 1638. decretum, 68. cikkely.

Tokaj város hordó-bélyegzője
(1738)

teremnek.”

A hozzávetőlegesen harmadfél évszázadra tehető virágzó borüzlet arra serkentette a Hegyaljával határos, közeli és távoli termelőket, kereskedőket, hogy *nem* Hegyalján termett boraikat (is) „hegyaljai” nevezettel vigyék piacra. Amikor aztán a háborús évszázadoknak vége szakadt és békés korszak következett a hazára, lassan rendet teremtettek a *hegyaljai bor forgalmazása* területén is. Az 1737-es királyi rendelet rögzítette Hegyalja földrajzi határait, felsorolva azt a 28 települést,⁴⁰ melynek *határain termett bort lehetett „hegyaljai” borként* piacra vinni, s árusítani.

E királyi rendelet maradéktalan érvényesítésére utal az is, hogy Tokaj városa egy 1738-as évszámmal és TOKAJ felirattal ellátott, címeres *hordósütővasat* készíttetett, nyilvánvaló (törvényes jogait illusztrálendő) szándékkal.⁴¹

Miért lett tehát Hegyalja névadó települése Tokaj? Feltételezhetjük, hogy voltak Tokajjal egyenlő rangú vagy rangosabb városok is Dél-Zemplénben. Említsük meg mindjárt Tállyát vagy Sárospatakot. De még Tarcalt is, hiszen a királyi kamara prefektúrája a 18. század elejétől e városban székel. De maradjunk Tállyánál. Lakossága még

luk területén fekvő szőlőkre és egyéb örökségekre nézve törvényt állásra kényszerítettek [...] a jelen végzéssel elhatározták, hogy ezutánra, Tokaj Hegyalja vidékén az említett városokban és falukban a hitelesen és törvényesen kiadott ügyvédvalló leveleknek helyet adjanak.” Itt azt láthatjuk, hogy már az 1630-as évtizedben Tokajvár Hegyaljaként emlegetik a környék szőlőtermelő településeit.

Amikor közel egy évszázad múltán *Bél Mátyás* Magyarország leírásán dolgozott, a *tokaji borral* kapcsolatos fejtegetéseit így írja le: „A tokaji bor eredetét kutatva, mindenekelőtt neve keletkezésének kérdése vetődik fel. Tokajról nyerte ezt, mely egykor elég híres vár volt...” Később így folytatja: „Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen ...és körzetében...

40 „Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Tarcal, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Bénye, Vámosújfalú, Tolcsva, Liszka, Zsadány, Olaszi, Pataki, Újhelyi, Kistoronyai, Erdőhorváti, szántai hegyeken termett Borok a Tokajjával a kereskedésben egy becsben tartatnak [...] ezért azokat egyformán kell kezelni és azonos bélyeggel ellátott hordókba kell árusítani”.

41 A Tokaji Múzeum őrzi ezt az 1738-as *hordósütővasat*, sőt a tiszafüredi Kiss Pál Múzeumban is van egy más, mely ajándékként még a múzeum anyagának gyűjtése közben került oda. *Pap Miklós*: Hordósütő vasak Hegyalján. In: HOM. Közlm. 23. 1985. 81–87. ....legrégbbi két 1738-as Tokaj felirásos, címeres sütővas, mely minden bizonnyal Tokaj város sütővasa volt, ámbár a címer, mivel magyar címer és nem a város címere, azt feltételezi, hogy inkább hitelesítő vasként használták” – írja a szerző. Véleményünk szerint ez az állítás nem állja meg a helyét. Az évszám egyenesen arra a királyi rendeletre utal, mely „tisztázta” és „megegerősítette” a Hegyalja bortermelői fogalmát, továbbá a királyi rendeletet hivatott a címerben jelképezni.

a 19. század közepén is fölülmúlta Tokaj lélekszámát. Közigazgatási státusza is vetekedett Tokajéval. Sőt piacörzete is Tállya erőteljesebb volta mellett bizonyít.

A *Hegyalja* (submontana) földrajzi névvel – éspedig a református egyház területi beosztásai között – már a 16. században találkozhatunk.⁴² A *Tokaj-Hegyalja* (a két földrajzi név összevonása, mint új fogalom) mai ismereteink szerint úgy ítélnék meg, hogy részben a tokaji vár régiószervező szerepéből, részben a borkereskedelem jelentőségéből alakult ki, s állandósult. Az sem lehet véletlen, hogy előfordulását először egy országos törvényben találhatjuk meg. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, bizonyára valaminő földrajzi távolság, ebből eredő szemléletmód is kellett, miáltal e szőlőtermő nagytájat egységes egészként kellett szemlélniük (pl.) a törvényalkotóknak is. E nyomon haladva, talán az sem véletlen, hogy *Tokaj-hegyaljai borként* vitték piacra a nem szorosan e régióban termelt borukat pl. Miskolc, Szikszó (stb.) kereskedői is.⁴³

Utalnunk kell Balassa Iván nagyszerű monográfiájának ide vonatkozó részletére is: „P. Keller 1726-ban megjelent német nyelvű tanulmányában (Beschreibung des vornehmensten Weingebürges Ungarn) »Tokajer Wein-Gebürg« elnevezést alkalmazza.”⁴⁴ S így ment át az irodalomba. Innen veheti Fuker, Fr. J. kötetének címe is: Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges (1790. Wien), ahol egész Hegyalját leírja. Ezt természetesen megelőzte apjának, Fuker A.-nak latin nyelvű munkája (Montium vitiferorum Tokaiensis, Tarczal, Tállya, Mád...), melyben a „Tokaji bortermő hegyek”-et felsorolás teszi gazdaggá: Tarczal, Tállya, Mád. A Fuker Hegyaljáról készült (gyakran közölt) térképének felirata is e munka emlékét őrzi.

Itt kell ismét hivatkoznunk az 1750-es évek elején keletkezett Debreczeni Ember András-féle krónikára, melynek Tokaj szerepét meghatározó sorait fentebb idéztük. Ettől kezdve meg sem kérdőjelezhető Tokaj mind jelentősebb szerepe, egyelőre jobbra a névadásban, a régió megjelölésében (Tokaj-Hegyalja). Településünk ennek ellenére sem mutatott megfelelő *szervezőkészséget* (vö. Állami Borkombinát) kitüntetett helyzetekben, illetve a térség szervezésére való törekvést.

Kérdéses, hogy időről időre milyen mértékben fogadták el és méltányolták-e Tokaj illetén történeti szerepét?⁴⁵

Azt kell tapasztalunk, hogy már évszázadokkal előbb elfogadta a közvélemény Tokaj illetén vezető szerepét. Kazinczy Ferenc Babócsay I. kötetéhez írott jegyzeteiből idézve, mindjárt kitűnik e szemléletmód; „Hegyalja nevet visel Zemplén vármegyében ’s igen kis részént Abaújban is az a sor hegy, melly az úgy nevezett Tokajibort termi”.⁴⁶ Tehát az érvelés fordított rendet követ immár. A század elején már „Tokaji Borvidék” nevezet alatt is forgalmazták a hegyaljai borokat.

42 *Balassa I.*, i. m. 13.

43 Csak példa arra, hogy a térség miként kötődött az ország keleti végén álló tokaji várhoz: *Bencsik János*: Miskolc társadalma a török hódoltságot követő évtizedben. In: HOM. Közl. 27. 1991. 118–131. „Hosszúfuvarra rendelik a miskolci polgárokat a *kincstár borai alá*”, „Tokajig munder alá”.

44 *Balassa I.*, i. m. 14.

45 A hegyaljai települések összefogása napirenden volt. *Bencsik János*: Az olaszliszakai főbíró 1790-es levele. Tokaji Hírek, 1994. 4. sz. „ha az Hegy allyai városok öszve tett vállal egyet nem fognak érteni és egy Instantiában bé nem rekesztik az öszve kapcsolt akarattyokat [...] nem nagy Tekéntetben fogunk léendni az Ország Gyülésén”.

46 *Babócsay I.*, i. m. 12.

TOKAJ, DIE BEVORRECHTIGTE LANDSTADT, UND HEGYALJA ODER TOKAJ-HEGYALJA

Tokaj ist die namensgebende Stadt der berühmten Weinbaugegend von Hegyalja. Die Ortschaft hat wahrscheinlich in der Mitte des 15. Jahrhunderts die Vorrechte einer Stadt (Oppidum) erhalten. In den späteren Jahrhunderten wurden der Stadt von den über landesweite Ehren verfügenden Grundherren und den ungarischen Königen immer neue und neue Freiheitsrechte (Libertas) verliehen.

Im Falle der Rechte einer Landstadt wurde Tokaj auch folgendes zugesichert: das *Recht der Abhaltung von Jahrmärkten* sechsmal jährlich, die Ablösung der *Dienste am Grundherrn* in einem Betrag und in Geld (als solche galt die Fron und der Zehnt). Schließlich regierte die *Kommunalverwaltung* der Ortschaft die Gemeinschaft selbständig, leitete die Verwaltung, als sie war *Gerichtsbarkeit der ersten Instanz*. Hier kann auch das Recht des *Siegelgebrauchs* eingereiht werden.

Das erste bekannte Siegel Tokaj's wurde 1549 angefertigt. Danach verkörperte es bis zum Inkrafttreten des im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts erschienen neuen Verwaltungsgesetzes die Rechte der Stadt.

Warum wurde Tokaj zur namensgebenden Ortschaft von Hegyalja, genauer gesagt, wann und warum wurde der einen Wein ausgezeichneten Qualität produzierenden Region der Name Tokaj-Hegyalja gegeben?

Die Bezeichnung der Gegend als „Hegyalja“ erscheint bereits im 16. Jahrhundert. Die Bezeichnung „Tokaj“ wird zuerst am Anfang des 17. Jahrhunderts (1638) gebräuchlich, und zwar in Analogie zur „Tokajer Burgherrschaft“ nach der Formel des „bei der Tokajer Burg liegenden Hegyalja“ (Hegyalja = Bergfuß, Bergvorland). Ein Jahrhundert später ist die Tatsache schon unbestreitbar, daß „für dieses Hegyalja Tokaj das Wappen ist“, wie der zeitgenössische Chronist formuliert.

János Bencsik